

Τα βάθρα

Τα εξήντα δύο βάθρα που ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές αποτελούν τεκμήριο για τα τιμητικά μνημεία που ήταν ανιδρυμένα στο Ιερό της Δωδώνης. Ορισμένα από αυτά διέσωσαν ιδιαίτερα σημαντικές αναθηματικές επιγραφές και ψηφίσματα καθώς και ονόματα καλλιτεχνών. Τα περισσότερα από αυτά έφεραν χάλκινα αφιερώματα, μεταξύ των οποίων κυριαρχούν οι αδριάντες.

ΕΙΚ. 17

Οι ανασκαφές του Καραπάνου είχαν αποκαλύψει είκοσι ένα βάθρα κατά μήκος της πρόσοψης της δεξιάς στοάς του Ιερού και άλλα δέκα έξι μπροστά από το στωικό οικοδόμημα που εκτείνεται προ του ανατολικού περιβόλου. Στο κυρίως Ιερό, προ των λατρευτικών οικοδομημάτων, οι ανασκαφές του Ευαγγελίδη αποκάλυψαν κατά χώραν την υποθεμελίωση ή την κρηπίδα οκτώ βάθρων. Επτά τιμητικά βάθρα αποκαλύφθηκαν από τον Δάκαρη πέριξ του βουλευτηρίου (ένα νότια και έξι ανατολικά της δωρικής στοάς που απαντά στην πρόσοψη του οικοδομήματος) (ΕΙΚ. 17). Προ της ανατολικής στοάς του πρυτανείου, ο Δάκαρης ανέσκαψε δεκατρία βάθρα, τρία από τα οποία είχε ήδη αποκαλύψει ο Καραπάνος. Τα βάθρα, τα οποία είχαν έρθει στο φως με τις έρευνες Καραπάνου, με την πάροδο του χρόνου καταχώστηκαν από τις επιχώσεις των ορμητικών χειμάρρων του Τομάρου και τη συνεχή γεωργική καλλιέργεια του χώρου. Με τις νεότερες έρευνες που διενεργούμε προ της δυτικής στοάς, έχουν έρθει μέχρι σήμερα στο φως δέκα πέντε βάθρα.

Το οικοδόμημα Μ

Το ορθογώνιο κτίριο Μ, διαστάσεων 17,30 X 10,70 μ., είναι το αρχαιότερο οικοδόμημα του Ιερού μετά το ναό του Δία. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από μικρούς λίθους και η ανωδομή από ωμές πλίνθους. Κατά την κατασκευή του θεάτρου αποκόπηκε η βορειοδυτική γωνία του, χωρίς όμως να παύσει η λειτουργία του. Συγχρόνως οι περισσότεροι εμφανείς πλευρές του επενδύθηκαν με ισοδομικό τοίχο για να εναρμονιστούν με τη μνημειακή τοιχοποιία των γειτονικών του κτιρίων, θεάτρου και βουλευτηρίου. Η είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στην ανατολική πλευρά. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μία εστία και χρηστική κεραμική του 4^{ου} αι. π.Χ., στοιχεία που παρείχαν ενδείξεις στον Δάκαρη για την ταύτισή του με οικία ιερέων. Το κτίριο Μ καταστράφηκε το 219 π.Χ. και εγκαταλείφθηκε κάτω από τις επιχώσεις της αιτωλικής καταστροφής.

Υπό το φως της νεότερης έρευνας, την οποία διενεργούμε, οδηγούμαστε στην υπόθεση ότι, πιθανόν, το κτίριο Μ, να εξυπηρετούσε τις ανάγκες πρυτανείου, και συμπλήρωνε πιθανότατα τη λειτουργία του κεντρικού κτιρίου Ο (π.χ. ως δημόσιος ξενώνας), κατά την α' οικοδομική φάση του πρυτανείου. Η λειτουργία αυτή πιθανότατα ερμηνεύει τον αποκλεισμό του κτιρίου Μ εκτός του αρχαιότερου περιβόλου του Ιερού, εντός του οποίου απαντούν μόνο λατρευτικά οικοδομήματα, καθώς και την ένταξή του αργότερα εντός του νεότερου περιβόλου, μαζί με το βουλευτήριο και το αρχικό πρυτανείο Ο, δημόσια κτήρια προορισμένα κατεξοχήν για πολιτικές δραστηριότητες. Με την προσθήκη του καταγωγίου Ο1-Ο2 στο αρχικό πρυτανείο Ο, η χρήση του οικοδομήματος Μ ατόνησε. Με την υπόθεση αυτή ερμηνεύεται και το γεγονός ότι το κτίριο Μ είναι το μοναδικό που δεν ανοικοδομήθηκε στο Ιερό μετά την αιτωλική καταστροφή το 219 π. Χ, αλλά εγκαταλείφθηκε καταχωσμένο κάτω από τα απορρίμματα και τα αρχιτεκτονικά συντρίμματα των γειτονικών θεάτρου και βουλευτηρίου, τα οποία μετέπειτα ανοικοδομήθηκαν. Για να συγκρατηθούν οι επιχώσεις αυτές, μεταξύ του κτιρίου Μ και του βουλευτηρίου κατασκευάστηκε ένας αναλημματικός τοίχος.

Το θέατρο

Το θέατρο είναι χτισμένο σε φυσική κοιλότητα του εδάφους, με νότιο προσανατολισμό, προς το μεγάλο άξονα της κοιλάδας. Η μορφή του αναδείχθηκε μετά την αναστήλωσή του από τον Δάκαρη το 1960. Με την απομάκρυνση τόνων επιχώσεων από την ορχήστρα και το κοίλο, την επανατοποθέτηση των εδωλίων στα δύο κατώτερα διαζώματα και την αποκατάσταση, ως ένα σημείο, των ερειπωμένων αναλημμάτων, το θέατρο απέκτησε ύψος και μέγεθος. Η εικόνα του θεάτρου συμπληρώθηκε με την ανασκαφή και την αποκατάσταση της σκηνής, από τις αλλαγές στην οποία, κυρίως, διαπιστώθηκαν οι τέσσερις οικοδομικές του φάσεις.

Α. Η πρώτη οικοδομική φάση του θεάτρου τοποθετείται χρονικά στις αρχές του 3^{ου} αι. π. Χ. και συνδέεται με την τέλεση των Ναίων, τα οποία πιθανότατα καθιερώθηκαν στα χρόνια του Πύρρου και γιορτάζονταν κάθε τέσσερα χρόνια. Στη φάση αυτή ανήκουν το κοίλο του θεάτρου, η ορχήστρα και η σκηνή με τα τετράγωνα παρασκήνια και τη δωρική στοά στην πρόσοψη. Για την κατασκευή του προεξέχοντος τμήματος του κοίλου κατασκευάστηκαν ισοδομικοί αναλημματικοί τοίχοι που ενισχύθηκαν με ισχυρές πυργοειδείς αντηρίδες στην πρόσοψη (τρεις σε κάθε πλευρά) και πλευρικές θάλασσες στην περιφέρεια. Τα αναλήμματα υπολογίζεται ότι στην αρχαιότητα ήταν κατά 10 μ. τουλάχιστον ψηλότερα.

Το σχήμα του κοίλου ορίζεται από τον κύκλο της ορχήστρας (εικ. 18). Έχει 55 σειρές εδωλίων και τέμνεται με τέσσερις οριζόντιους διαδρόμους (διαζώματα) σε τρία τμήματα με 19 σειρές αρχικά το κατώτερο, 15 το μεσαίο και 21 το ανώτερο. Επίσης αρχικά γύρω από την ορχήστρα και κάτω από το κατώτερο διάζωμα υπήρχε η προεδρία με καθίσματα για τα επίσημα και τιμώμενα πρόσωπα. Το ανώτερο τμήμα του κοίλου διαιρείται με κλίμακες σε 18 κερκίδες, ενώ τα υπόλοιπα δύο σε 9 κερκίδες. Εξωτερικά του κοίλου οι δύο πλησιέστεροι προς το άνοιγμα του αναλημματικοί πύργοι ήταν διαμορφωμένοι σε μεγάλες κλίμακες για την εξυπηρέτηση των θεατών. Επίσης στο μέσον του ανώτερου διαζώματος υπήρχε μία κεντρική πύλη για την προσέλευση και αποχώρηση των θεατών. Μία μικρότερη είσοδος υπήρχε στα βορειοανατολικά του ανώτερου διαζώματος, κοντά στη νοτιοδυτική πύλη της ακρόπολης.

ΕΙΚ. 18

Η ορχήστρα έχει σχήμα ελλειπούς κύκλου. Έχει κατασκευαστεί με ένα κέντρο, διαμέτρου 18,70 μ., όπου υπήρχε η θυμέλη, ο βωμός του Διονύσου, από τον οποίο διατηρείται η βάση. Το δάπεδο της ορχήστρας ήταν από χώμα και στην περιφέρειά της υπήρχε υπόγειος οχετός πλάτους 0,50 μ. για την αποχέτευση των ομβρίων υδάτων έξω από το θέατρο στο σπηλαιώδες υπέδαφος της σκηνής.

Η σκηνή είναι ορθογώνια, διαστάσεων 31,20 X 9,10 μ., με επιμελημένη ισοδομική τοιχοποιία και δύο τετράγωνες πλευρικές αίθουσες (παρασκήνια) (εικ. 19). Μεταξύ των παρασκηνίων έφερε τέσσερις τετράγωνους πεσσούς. Μία τοξωτή πυλίδα με δύο πλευρικά παράθυρα οδηγούσε έξω από τη σκηνή προς τα νότια σε μία στοά με 13 οκτάπλευρους πεσσούς, δωρικού τύπου. Το ανατολικό άκρο της στοάς δεν έφερε πεσσούς, αλλά ήταν κλεισμένο με τοίχο, όπως και το βόρειο άκρο της ανατολικής στοάς του πρυτανείου. Μία ξύλινη κλίμακα, από την οποία διατηρείται η λίθινη βάση, οδηγούσε στον άνω όροφο της σκηνής. Ανατολικά και δυτικά από τη σκηνή υπήρχαν πάροδοι για την είσοδο των θεατών και των ηθοποιών με διαφορετική μορφή από αυτήν που αντικρίζει κανείς σήμερα.

ΕΙΚ. 19

Β. Μετά την καταστροφή του θεάτρου από τους Αιτωλούς (219 π.Χ.), το θέατρο αποκαταστάθηκε και η σκηνή επισκευάστηκε. Μπροστά και στο πλάι των παρασκηνίων κατασκευάστηκαν τώρα δύο μικρότερα ορθογώνια προσκίσματα και στον μεταξύ τους χώρο ένα λίθινο προσκήνιο με 18 λίθινα ιωνικά ημικίονια για την υποστήλωσή του. Μεταξύ των ημικιονίων τοποθετούνταν ξύλινοι πίνακες ανάλογα με τη θεματολογία των παραστάσεων. Το ύψος του προσκηνίου ξεπερνούσε τα τρία μέτρα. Δύο μνημειακά πρόπυλα με διπλές εισόδους και ιωνικούς ημικίονες κοσμούσαν τις παρόδους. Για την κατασκευή των αναλημματικών τοίχων των παρόδων καταργήθηκαν οι κατώτερες βαθμίδες των κλιμάκων των πύργων και συγχρόνως στα δυτικά δημιουργήθηκε ένα ανάλημμα κατάλληλο για τα εδώλια του νεοϊδρυθέντος σταδίου. Η άνοδος τώρα στις κλίμακες των πύργων γινόταν εξωτερικά των προπύλων.

Γ. Το θέατρο καταστράφηκε από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ. Με την ανασύσταση του Κοινού των Ηπειρωτών μετά το 148 π.Χ., την ανοικοδόμηση του Ιερού και την αναβίωση των Ναίων, το θέατρο επισκευάστηκε.

Δ. Η τελευταία οικοδομική φάση του θεάτρου τοποθετείται στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. στα χρόνια του Αυγούστου, όταν το θέατρο μετατράπηκε σε αρένα για θηριομαχίες. Οι δύο πρώτες σειρές εδωλίων και η προεδρία καταργήθηκαν. Στη θέση τους κατασκευάστηκε ένας τοίχος ύψους 2,80 μ. για την προστασία των θεατών με υλικό από τα εδώλια και τις πλάκες του κατώτερου διαζώματος. Επίσης καταργήθηκε το προσκήνιο και τα αρχικά παρασκήνια μετατράπηκαν σε μικρά τριγωνικά δωμάτια με μικρά ανοίγματα για τη φύλαξη των ζώων (ίσως ταύροι και αγριόχοιροι). Συγχρόνως καταχώθηκε ο οχετός και στο κέντρο του τοίχου της αρένας κατασκευάστηκε μία τυφλή θύρα ως καταφύγιο των αγωνιζομένων. Το υλικό από τη σκηνή και τα παρασκήνια χρησιμοποιήθηκε για την επίχωση της ορχήστρας, η οποία ανυψώθηκε κατά 0,50 μ. Η ορχήστρα μετατράπηκε έτσι σε ωοειδή ευρύχωρη κονίστρα κατάλληλη για θηριομαχίες. Το θέατρο πρέπει να εγκαταλείφθηκε στον 4^ο αι. μ.Χ. με την επικράτηση του Χριστιανισμού.

Το στάδιο

Το στάδιο είναι σύγχρονο με τη δεύτερη οικοδομική φάση του θεάτρου και χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. Για την κατασκευή του οικοδομήθηκε δυτικά της δυτικής παρόδου του θεάτρου ένας αναλημματικός τοίχος σχήματος Γ, ο οποίος συνδέεται οργανικά με το πρόπυλο του θεάτρου. Ο τοίχος συγκρατεί ένα κεκλιμένο επίπεδο με τεχνητές επιχώσεις, όπου διαμορφώθηκαν 21 ή 22 σειρές λίθινων εδωλίων. Στην απέναντι νότια πλευρά κατασκευάστηκε ένας ακόμη αναλημματικός τοίχος για να συγκρατήσει τα αντίστοιχα εδώλια. Μεταξύ των εδωλίων υπήρχαν κλίμακες για την ανάβαση των θεατών. Στην ανατολική πλευρά του σταδίου η κονίστρα ήταν ωοειδής και στο βορειοανατολικό άκρο υπήρχε διπλή τοξωτή είσοδος που οδηγούσε προς το θέατρο και τους ναούς (ΕΙΚ. 20). Κατά μήκος της νότιας πλευράς των εδωλίων υπήρχε λίθινο ρείθρο με μικρές λεκάνες κατά διαστήματα για τη συγκέντρωση νερού, ενώ ένας πιθανός οχετός κάτω από το νότιο σκέλος απομάκρυνε τα όμβρια ύδατα. Το στάδιο δεν έχει διερευνηθεί σε όλη του την έκταση.

Ο περίβολος του Ιερού

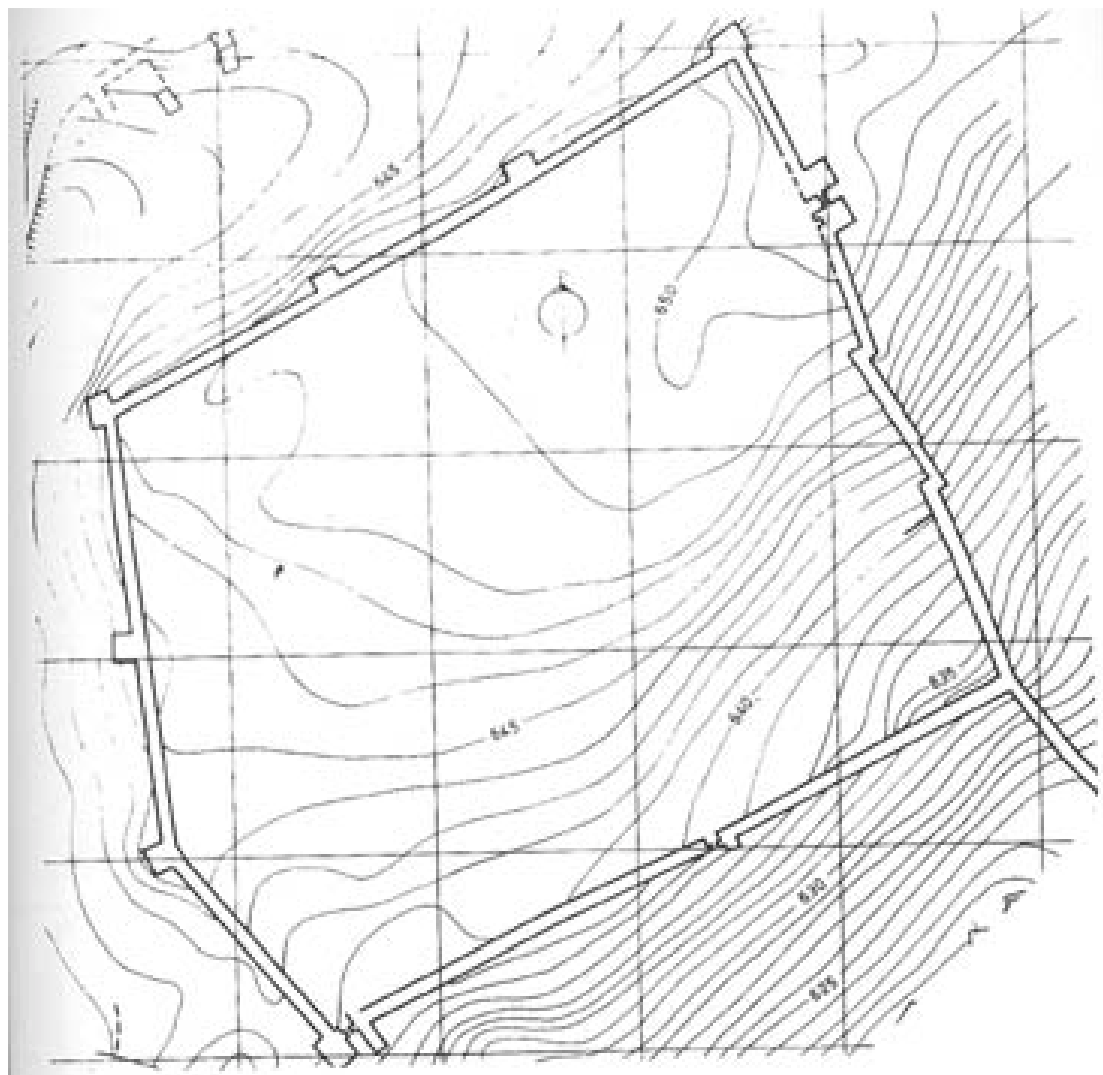
Ο αρχικός περίβολος του Ιερού της Δωδώνης κατασκευάστηκε στον 4^ο αι. π.Χ. προκειμένου να περικλείσει τα λατρευτικά οικοδομήματα. Με την κατασκευή του βουλευτηρίου και του πρυτανείου, το δυτικό σκέλος του περιβόλου μετατέθηκε πιο δυτικά και νότια για να τα συμπεριλάβει. Ίχνη του παλαιότερου δυτικού σκέλους του περιβόλου διατηρούνται στην ιερά οδό μεταξύ των ανωτέρω δύο οικοδομημάτων καθώς και στο δάπεδο της στοάς του βουλευτηρίου. Ικανό τμήμα του περιβόλου σώζεται στο πρυτανείο, όπου χρησιμοποιήθηκε ως εσωτερική διαίρεση μεταξύ της τετράγωνης αίθουσας με την εστία και της ορθογώνιας αίθουσας με το περιστύλιο του αρχικού κτιρίου Ο. Μεγάλο τμήμα του αρχαιότερου δυτικού περιβόλου διατηρείται σήμερα ως ύψος 3 μ., ενσωματωμένο στη δυτική

στοά του Ιερού, της οποίας αποτελεί και τον οπίσθιο, εξωτερικό τοίχο. Η ανατολική και η νότια πλευρά του αρχαιότερου περιβόλου μόλις που είναι ορατές, ενώ η νεότερη επέκτασή του νότια του πρυτανείου, αποκαλύφθηκε σε όλη της την έκταση με τις νεότερες έρευνες που διενεργούμε.

Σε απόσταση 35 μ. νότια της δυτικής στοάς του Ιερού, κατά τις πρόσφατες έρευνες, εντοπίστηκε τμήμα του αρχικού νότιου περιβόλου και στο δυτικό άκρο του τμήμα του ανατολικού πύργου της κύριας πύλης εισόδου στο Ιερό. Ο δυτικός πύργος της κύριας πύλης βρίσκεται εκτός της περιφράξης του αρχαιολογικού χώρου. Στον αρχικό περίβολο υπήρχαν άλλες δυο πύλες, προστατευμένες από πύργους. Μία ανατολικά, κοντά στο ναό του Ηρακλή, και μία στα δυτικά, η οποία με την κατασκευή του βουλευτηρίου και του πρυτανείου καταργήθηκε. Με την κατασκευή του νεότερου, δυτικού σκέλους του περιβόλου, η δυτική πύλη εισόδου στο Ιερό μεταφέρθηκε προ της νοτιοδυτικής γωνίας του κτιρίου Μ.

Άλλα οικοδομήματα

Κατά τις πρόσφατες έρευνες, σε απόσταση περίπου 20 μ. εκτός του αρχαιότερου νότιου περιβόλου, εντοπίστηκε η μακρά, βόρεια πλευρά επιμήκους οικοδομήματος, πιθανότατα στωικού, το οποίο ενδεχομένως αποτελεί τμήμα Γυμνασίου. Το οικοδόμημα εκτείνεται εκτός της περιφράξης του αρχαιολογικού χώρου, όπως και ο δυτικός πύργος της νότιας πύλης και πιθανότατα και άλλα οικοδομήματα.

ΕΙΚ. 21

Η ακρόπολη

Η κορυφή του λόφου, βόρεια των οικοδομημάτων του Ιερού που περικλείονται από τον περίβολο, περιβάλλεται από ισοδομικό τείχος, το οποίο περικλείει έκταση 3,4 εκταρίων και έχει περίμετρο 750 μ. (εικ. 21). Είναι ενισχυμένο με θλάσεις στην ανατολική πλευρά και πύργους στη δυτική και στη βόρεια, πιθανόν επειδή ήταν περισσότερο βατές. Το τείχος χρονολογείται από τον Δάκαρη στον 4^ο αι. π. Χ, πιθανότατα στο β' μισό. Η ακρόπολη είχε δύο κύριες πύλες, μία κοντά στο βόρειο άκρο της ανατολικής πλευράς και μία στο δυτικό άκρο της νότιας, πλαισιωμένες από δύο πύργους, και μία πυλίδα στο μέσο της νότιας πλευράς ενισχυμένη με ένα πύργο. Στο εσωτερικό της, που δεν έχει διερευνηθεί, διατηρούνται θεμέλια οικοδομημάτων και μία ορθογώνια δεξαμενή λαξευμένη σε βράχο με επένδυση κονιάματος και πεσσούς για τη στέγασή της. Η ακρόπολη χρησίμευε ως καταφύγιο του ιερατείου και των περιοίκων σε ώρα κινδύνου και πιθανώς ως κατοικία των αρχών που είχαν την έδρα τους στη Δωδώνη.

Οι τάφοι

Στη Δωδώνη δεν έχουν εντοπιστεί ούτε ανασκαφεί οργανωμένα νεκροταφεία. Τάφοι μεμονωμένοι έχουν έρθει τυχαία στο φως σε μεγάλη απόσταση από το Ιερό, στα βορειοδυτικά, κοντά στο χωριό Δραμεσιόι, και στα νοτιοανατολικά, στους πρόποδες της Μανωλιάσας. Έξω από τη βόρεια και ανατολική πλευρά της ακρόπολης, ο Καραπάνος ανέσκαψε τάφους, χωρίς όμως να περιγράφει τα ευρήματά τους. Τάφοι αρχαιότεροι από τους ελληνιστικούς χρόνους δεν είναι γνωστοί. Μερικοί συλημένοι τάφοι που βρέθηκαν δυτικά της ιεράς οικίας, στο βουλευτήριο και στο πρυτανείο ανάγονται στους χρόνους μετά την εγκατάλειψη της Δωδώνης.

Φιλολογικές μαρτυρίες

Η αρχαία παράδοση θεωρούσε το μαντείο της Δωδώνης ως το αρχαιότερο και το μοναδικό ως μία εποχή. Ο Όμηρος στην Ιλιάδα (Ιλιάς Π, 16, στ. 233-235) παρουσιάζει τον Αχιλλέα να κάνει σπονδές, καθώς ετοιμάζεται να αντιμετωπίσει τον Έκτορα, και να προσεύχεται στον Δωδωναίο Δία, που χαρακτηρίζεται Πελασγικός, ονομασία που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες, για να δηλώσουν τα προελληνικά φύλα της χερσονήσου. Στην Οδύσσεια (Οδύσσεια ξ, 14, στ. 327-330 και τ, 19, στ. 296-299) ο Οδυσσεύς προσποιούμενος έναν κρητικό έμπορο διηγείται στον Εύμαιο ότι ο πραγματικός Οδυσσεύς πήγε στη Δωδώνη με σκοπό να ρωτήσει την ιερή βαλανιδιά («φηγό») για τον τρόπο επιστροφής στην πατρίδα του. Ο Απολλόδωρος (1, 19, 16) επίσης διασώζει την πληροφορία από τα «Αργοναυτικά», ένα χαμένο σήμερα έπος, παλαιότερο από την Οδύσεια, ότι όταν οι Αργοναύτες κατασκεύαζαν την Αργώ, ο Ιάσων μετά από σύσταση της Αθηνάς τοποθέτησε στην πλώρα του πλοίου ένα κλαδί από την ιερή βαλανιδιά για να οδηγεί και να προστατεύει τους Αργοναύτες.

Πολλοί περισσότερες πληροφορίες δίνει ο Ησίοδος σε ένα απόσπασμα (Ηοίαι, απ. 134) που διασώθηκε από τον Ησύχιο και εν μέρει από τον Στράβωνα (7, 7, 11). Στο απόσπασμα αυτό γίνεται λόγος για την Ελλοπία, την πεδιάδα των Ιωαννίνων και της Δωδώνης και τους κατοίκους της, καθώς και για το μαντείο της Δωδώνης και τους ιερείς του. Σημαντική πηγή πληροφοριών για το Ιερό της Δωδώνης και τη λατρεία του Δία αποτελεί ο Ηρόδοτος (Ιστοριών II,52 και εξής) σύμφωνα με τον οποίο το μαντείο απάντησε καταφατικά στην ερώτηση των Πελασγών αν έπρεπε να πάρουν τα ονόματα των θεών τους από τους βαρβάρους. Επίσης ο Ηρόδοτος διέσωσε τον ιδρυτικό μύθο της λατρείας, σύμφωνα με τον οποίο η λατρεία στη Δωδώνη έφτασε εκεί από την Αίγυπτο. Φοίνικες απήγαγαν δύο ιέρειες από το Ιερό των Θηβών της Αιγύπτου και τις πούλησαν, τη μία στη Λιβύη και την άλλη στην Ελλάδα. Η πρώτη ίδρυσε το μαντείο του Άμμωνα Δία στη Λιβύη και η δεύτερη το Ιερό του Δωδωναίου Δία στη Θεσπρωτία. Όταν ο ιστορικός επισκέφθηκε τη Δωδώνη, πληροφορήθηκε από τρεις ιέρειες, την Προμένεια, την Τιμαρέτη και την Νικάνδρη, μία παρόμοια ιστορία για δύο μαύρα περιστέρια («μέλαιναι πελειάδες») που έφυγαν από τις Θήβες της Αιγύπτου και πήγαν η πρώτη στη Λιβύη, όπου ιδρύθηκε το Ιερό του Άμμωνα Δία και η δεύτερη στη Δωδώνη ζητώντας να ιδρυθεί Ιερό του Δία σε μία φηγό. Ο Ηρόδοτος θεώρησε ότι πελειάδα, δηλαδή περιστέρι αποκαλούνταν από τους ντόπιους η ιέρεια που ήρθε από την Αίγυπτο, καθώς μιλούσε μία ξένη, άγνωστη γλώσσα και μέλαινα, δηλαδή μαύρη, καθώς ήταν Αιγύπτια. Ο Στράβων (απ. 7,2) πάλι δίνει μία άλλη εκδοχή για τη «μέλαινα πελειάδα»: οι Μολοσσοί

αποκαλούν κατά τον Στράβωνα τους γέροντες «πελείους» και τις ηλικιωμένες γυναίκες «πελίας», οπότε η «πελία- πελειάδα» που ανέφεραν οι τρεις ιερείς της Δωδώνης στον Ηρόδοτο ήταν μία ηλικιωμένη γυναίκα, «μέλαινα», καθώς καταγόταν από την Αίγυπτο. Δεν έχει διαπιστωθεί, όμως, ως τώρα κάποια σχέση μεταξύ των Θηβών της Αιγύπτου, της Λιβύης και της Δωδώνης και ο Ηρόδοτος συχνά θεωρεί την Αίγυπτο ως τόπο προέλευσης της λατρείας στην Ελλάδα. Στον ιδρυτικό μύθο της λατρείας στη Δωδώνη αναφερόταν και ο Πίνδαρος σε κάποιον παιάνα του, όπως διασώζεται από τον Σχολιαστή των «Τραχινιών» του Σοφοκλή (στ. 170), μύθο που ίσως είχε πληροφορηθεί από τους ιερείς της Δωδώνης. Ο Ευριπίδης με τη σειρά του αναφέρει (Φοίνισσες, στ. 982) ότι η Δωδώνη ανήκε στους Θεσπρωτούς («Θεσπρωτών ούδας»). Πληροφορίες για τη Δωδώνη υπάρχουν ακόμη σε ένα απόσπασμα του Εκαταίου και στον Αισχύλο (Προμηθεύς Δεσμώτης, στ. 657 και εξής).

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς αναφέρει (1,51) ότι ο Αινείας έφτασε στην Αμβρακία κατά τις περιπέτειες του από την Τροία προς τη Ρώμη και από εκεί πήγε στη Δωδώνη για να πάρει χρησμό για την πόλη που σκόπευε να ιδρύσει. Η τελευταία παράδοση, όπως και μία για έναν βοσκό, τον Μαρδύλα που επιχείρησε να κόψει την ιερή βαλανιδιά, επειδή το δέντρο αποκάλυψε μία κλοπή που είχε διαπράξει και αποτράπηκε από ένα περιστέρι (μύθος που οφείλεται στον Πρόξενο, τον ιστορικό του Πύρρου), πρέπει να επινοήθηκαν στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. από τους Μολοσσούς για πολιτικές σκοπιμότητες σε μία προσπάθεια να εδραιώσουν την παρουσία τους στο Ιερό. Ανάλογες σκοπιμότητες, των Θεσσαλών αυτή τη φορά, πρέπει να εξυπηρετούσε ένας μύθος για έναν βοσκό, τον Ελλό, πρόγονο των Ελλών ή Σελλών και γιο του Θεσσαλού, που επιχείρησε να κόψει την ιερή βαλανιδιά, αλλά αποτράπηκε από ένα περιστέρι που φώλιαζε στο δέντρο και έπειτα έγινε ο πρώτος ιερέας του Δία.

Λατρεία

Η αρχαιολογική έρευνα δεν έχει δώσει απάντηση έως τώρα στο ερώτημα για την έναρξη της λατρείας στη Δωδώνη. Οι αρχαιότερες μαρτυρίες για την ανθρώπινη παρουσία ανάγονται στο τέλος της 3^{ης} ή στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Πρόκειται για λίθινους πελέκεις με οπή, λεπίδες από τοπικό πυριτόλιθο και χειροποίητα αγγεία (ορισμένα με πλαστική διακόσμηση, άλλα με καστανόμαυρο ή τεφρό πηλό που θυμίζουν μινύεια αγγεία). Αν υποθεθεί ότι η λατρεία του Δία ήρθε στην Ελλάδα με τους πρώτους Έλληνες στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., τότε πρέπει να άρχισε και στη Δωδώνη με τους Θεσπρωτούς. Κάτω όμως από τη λατρεία του Δία υπάρχει ένα άλλο αρχαιότερο προελληνικό στρώμα λατρείας που συνδέεται με τη Μεγάλη Θεά, τη Θεά Γη, τη θεά της γονιμότητας, της ευφορίας, της φύσης, πολύ διαδεδομένης στην Ανατολική Μεσόγειο. Η θεότητα αυτή, όπως φαίνεται ως απόηχος και στους αρχαίους μύθους, κατοικούσε στη Δωδώνη στις ρίζες μίας βαλανιδιάς («φηγού»). Τέτοια παράσταση θεάς συναντούμε στη σφενδόνη ενός χρυσού δακτυλιδίου του 15^{ου} αι. π.Χ. από τις Μυκήνες. Η προελληνική θεά επέζησε στη λατρεία των ιστορικών χρόνων με το όνομα Διώνη και αποτελούσε μαζί με το νέο θεό ινδοευρωπαϊκής προέλευσης, τον Δία, το θείο ζεύγος, όπως στη νότια Ελλάδα ο Δίας με την Ήρα. Στη

λατρεία της χθόνιας θεάς ήταν αφιερωμένες ιέρειες, οι «πελειάδες» των αρχαίων πηγών, και στη λατρεία του Δία οι «Ελλοί» ή «Σελλοί» (από τους οποίους είναι πιθανό να προέρχεται και το εθνικό όνομα Έλληνες), οι οποίοι ήταν «ανιπτώποδες» και «χαμαιύναι», δηλαδή δεν έπλεναν τα πόδια τους και κοιμόντουσαν στο έδαφος για να βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τη γη και να αντλούν από αυτήν τη μαντική τους δύναμη. Η συνύπαρξη των δύο λατρευτικών στρωμάτων, του προελληνικού της Μεγάλης Θεάς και του ελληνικού του Δία, αντικατοπτρίζεται σε ένα νόμισμα του 300 π.Χ. περίπου, όπου εικονίζονται στη μία όψη η ιερή φηγός με φύλλα, βαλανιδια και τρία περιστέρια (τρεις πελειάδες) (εικ. 22) και στην άλλη όψη ένας αετός στην κορυφή ενός βουνού (ίσως ο Τόμαρος) με την επιγραφή ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ (Ηπειρωτών) και σε έναν αρχαίο ύμνο του 4^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρεται από τον Πausανία (10. 12. 10). Τον ύμνο έψαλλαν οι πελειάδες, ιέρειες του Δία και της Διώνης, προς τον Δία και τη Μητέρα Γη. Επίσης στην περιοχή συνυπάρχουν ονόματα με προελληνική αιγαιακή προέλευση (Δωδώνη, Τόμαρος, Πίνδος, Θύαμις) και ονόματα με ελληνική προέλευση (Ελλοί, Σελλοί, Ελλοπία).

ΕΙΚ. 22

Μαντεία

Η αρχαία ελληνική παράδοση αναγνώριζε τη Δωδώνη ως το αρχαιότερο ελληνικό μαντείο «*το γαρ δη μαντήϊον τούτο νενόμισται αρχαιότατον των εν Έλλησι χρηστηρίων είναι και ην τον χρόνον τούτον μόνον*» (Ηρόδ. 2.52.2), το μόνο ως μία εποχή που ο ίδιος ο θεός το αγάπησε και το όρισε για δικό του μαντείο πανέντιμο στους ανθρώπους (Ησιόδ. *Ηοίαι*, απόσπ. 240). Το απόσπασμα του Ησιόδου παρέχει επίσης πολύτιμες πληροφορίες για τη χθόνια φύση του Δία και τον τρόπο που οι χρησμοί δίνονταν από τον ίδιο το θεό που κατοικούσε μαζί με τη σύζυγό του, τη Διώνη, στις ρίζες της ιερής φηγού «*ναίον δ' εν πυθμένι φηγού*».

Οι ομηρικοί χρόνοι (Οδύσ. ξ 327-330, τ 296-299) γνωρίζουν τη μαντική σημασία του θροΐσματος των φύλλων της ιερής βαλανιδιάς που ήταν το πρωταρχικό σύμβολο μαντείας «*Τον δ' ες Δωδώνην φάτο βήμεναι, όφρα θεοίο εκ δρυός υψικόμοιο Διός βουλήν επακούσαι*». Στην εποχή του Πausανία (1.17.5) η βαλανιδιά ήταν ακόμη στο Ιερό και μαζί με τη λυγαριά του Ηραίου της Σάμου και την ελιά της Ακρόπολης και της Δήλου θεωρούνταν από τα αρχαιότερα δέντρα (Paus. 8.23.5).

Σχετικά με τις προφητικές ιδιότητες της βαλανιδιάς στη Δωδώνη ενδιαφέροντα στοιχεία παρέχουν και τα «*Αργοναυτικά*» (Απολλόδ. 1.19.16). Όταν οι Αργοναύτες κατασκεύαζαν την Αργώ, ο Ιάσων με υπόδειξη της Αθηνάς πήρε ένα κομμάτι ξύλου από την προφητική βαλανιδιά της Δωδώνης και το τοποθέτησε στην πλώρη του πλοίου. Έτσι η Αργώ απόκτησε προφητική δύναμη και μπορούσε να καθοδηγεί και να προστατεύει τους Αργοναύτες από τους κινδύνους στο περιπετειώδες ταξίδι τους.

Οι προφητικές ιδιότητες της δρυός ήταν γνωστές επίσης στους τραγικούς, όπως αποτυπώνονται στα έργα τους, στα οποία αποκαλούν τη δρυ της Δωδώνης «*πολύγλωσσον*» (Σοφοκλ. *Τραχ.* 1168), ενώ ο Αισχύλος (*Προμ. Δεσμ.* 832) παράλληλα ομιλεί για μεγαλύτερο αριθμό ιερών βαλανιδιών, όταν αναφέρεται στην ιστορία της Ιούς, όπου χαρακτηριστικά λέγει «*τέρας τ' άπιστον, αι προσήγοροι δρύες*». Η μαρτυρία αυτή, μοναδική στην αρχαία Γραμματεία, δημιουργεί προβληματισμούς στην έρευνα. Μία πιθανή ερμηνεία δόθηκε από τον Parke, ο οποίος θεωρεί ότι το δέντρο ανανεωνόταν, επειδή παρέμεινε το κατεξοχήν σύμβολο της μαντικής στη Δωδώνη.

Όπως προκύπτει από τις φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα, σημαντικό επίσης ρόλο στη μαντική της Δωδώνης έπαιζαν και οι περισσότερες, αφού με το πέταγμα και τους κρωγμούς των πουλιών αυτών το ιερατείο μπορούσε να ερμηνεύει τα μηνύματα του θείου ζεύγους.

Αν και η περισσότερά δεν αναφέρεται πρώιμα στη λογοτεχνία σε σχέση με τη Δωδώνη είναι πολύ πιθανόν μία έμμεση μαρτυρία στην Οδύσσεια αναφορικά με την ιστορία των Αργοναυτών να υπαινίσσεται μία ανάλογη σχέση. Σύμφωνα με τη διήγηση δεν ήταν μόνο το ξύλο της προφητικής βαλανιδιάς που καθοδηγούσε την Αργώ στο περιπετειώδες ταξίδι της, αλλά και η περισσότερά: Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγούν και τα αρχαιολογικά δεδομένα από το Ιερό, σύμφωνα με τα οποία η περισσότερά ήταν το κατεξοχήν σύμβολο της Μητέρας Γης, λατρείας που προηγήθηκε στη Δωδώνη και στη συνέχεια της Διώνης που διαδέχτηκε τη λατρεία αυτή. (Πίνδ. fr. 259, 263 και 48 (Bowra).

Μία άλλη μαρτυρία για την παρουσία των Πελειάδων περισσότερων παρέχει ο Ηρόδοτος (2.54-57), ο οποίος αναφέρεται και στον ιδρυτικό μύθο της λατρείας και εισάγει νέα στοιχεία στο τελετουργικό της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναφορικά με το ρόλο των περισσότερων στη λατρεία και τη μαντική στο Ιερό παρουσιάζουν οι παραδόσεις που φαίνεται ότι επινοήθηκαν στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., στην εποχή του βασιλιά Πύρρου.

Σύμφωνα με την πρωιμότερη εκδοχή ο δρυτόμος Ελλός (*Φιλόστρ. Εικ.* 2.33), ο μυθικός πρόγονος των Ελλών ή Σελλών, γιος του Θεσσαλού, επιχείρησε να κόψει την ιερή βαλανιδιά. Ένα όμως περιστέρι που φώλιαζε στο δέντρο τον απέτρεψε με ανθρώπινη φωνή (*Σχολ. Ομηρ. Ιλ.* Π 234 «*Ελλοί από Ελλού του δρυτόμου ω φασί την περισσότεράν πρώτην καταδείξειαι το μαντεϊον*»). Ο Ελλός, αφού παραιτήθηκε από την πράξη του, έγινε από δρυτόμος ο πρώτος ιερέας του Δία. Η άλλη παράδοση, που οφείλεται στον Πρόξενο (*Σχολ. στην Ομηρ. Οδύσ.* ξ327 = Πρόξενος FGtH 703 αρ. 7), αναφέρει μία παρόμοια ιστορία ότι δηλαδή ένας βοσκός, ο Μαρδύλας, οργισμένος από τη βαλανιδιά που αποκάλυψε την κλοπή του, επιχείρησε να κόψει το ιερό δέντρο και πάλι το περιστέρι μεσολάβησε και αποφεύχθηκε το ανοσιούργημα αυτό. Ωστόσο η μεθομηρική παράδοση αναφέρει άλλα αόριστα μαντικά «*σύμβολα*» και «*σημεία*» για τα οποία όμως δεν γνωρίζουμε την ακριβή σημασία. Πιθανόν ανάμεσα στα σημεία αυτά, από τον 4ο αι. π.Χ. τουλάχιστον, ήταν και ο ήχος των λεβήτων με τους τρίποδες, που περιστοιχίζαν το ιερό δέντρο.

Ο συνεχής ήχος των λεβήτων χρησιμοποιούνταν ως μέσο μαντείας στη Δωδώνη, με αποτέλεσμα να μείνει παροιμιώδης η φράση «*Δωδωναίον χαλκείον*» «*επί των ακαταπαύστως και πολλά λαλούντων*» (Στεφ. Βυζάντιος λ. «*Δωδωναίον χαλκείον*»). Κατά τη διάρκεια όμως του 4ου αι. π.Χ. (350-325 π.Χ.) στη θέση των μαντικών λεβήτων τοποθετήθηκε το «*χαλκείον*» ανάθημα των Κερκυραίων, η «*Κερκυραίων Μάστιξ*», η οποία σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες εκπροσωπούσε ένα νέο τρόπο χρησιμοδοσίας στο Ιερό. Το ανάθημα αποτελούσαν δύο κιονίσκοι: ο ένας στήριζε χάλκινο αγαλμάτιο παιδιού που κρατούσε μάστιγα με τρία μαστίγια από χάλκινους αστραγάλους, ο άλλος χάλκινο λέβητα. Οι μαστιγες, καθώς αιωρούνταν από τον άνεμο, έκρουαν το λέβητα και παρήγαγαν ήχο, με τη βοήθεια του οποίου το Ιερατείο της Δωδώνης χρησιμοδοτούσε.

Συνοψίζοντας τα μέχρι τώρα δεδομένα παρατηρούμε ότι οι τρόποι μαντείας στο Ιερό της Δωδώνης ποικίλλουν και δεν περιορίζονται μόνο στα φυσικά φαινόμενα (δρυ, περισσότερές) αλλά και στην ανθρώπινη επέμβαση (τρίποδες, λέβητες, ανάθημα των Κερκυραίων). Η νεότερη όμως Γραμματεία, και μάλιστα η λατινική, επανέρχεται και αναζητεί μαντικές ιδιότητες στη φύση και συγκεκριμένα στη Ναΐα Πηγή, την οποία συνδέει με τη μαντική δρυ. Το χωρίο του Σερβίου (Σχολ. στην *Αινειάδα του Βεργιλίου* 3.468) δίδει χρήσιμες πληροφορίες για τη θέση της πηγής στις ρίζες της βαλανιδιάς, για τις προφητικές της ιδιότητες και για μια γυναικεία γυναικεία, την Πελία, που ερμήνευε τις προφητείες ή τα μηνύματα που ο θεός έστελνε μέσω της πηγής.

Ένας άλλος τρόπος μαντείας στη Δωδώνη είναι τα χρηστήρια ελάσματα, τα οποία περιέχουν ερωτήσεις των χρηστηριαζομένων. Όσον αφορά στο τελετουργικό της μαντείας και στους τρόπους με τους οποίους οι χρηστηριαζόμενοι υπέβαλαν τα ερωτήματά τους, από την μέχρι τώρα έρευνα προκύπτει ότι οι ερωτήσεις των ενδιαφερομένων στην αρχή ήταν προφορικές, ενώ από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. οι ερωτήσεις υποβάλλονταν και γραπτώς. Από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής η γραπτή επερώτηση έγινε κανόνας.

εικ. 23

Οι ερωτήσεις χαράσσονταν με αιχμηρό εργαλείο σε δύο ή τρεις σειρές στη μαλακή επιφάνεια των μολύβδινων ελασμάτων των οποίων το σχήμα ήταν ορθογώνιο (εικ. 23) ή ταινίας. Η απάντηση του θεού στην πίσω όψη των ελασμάτων σπάνια αναγράφεται, αντίθετα στην πλευρά αυτή συνήθως χαράσσεται ένα σύμβολο, τα αρχικά από το θέμα της ερώτησης που έχει υποβληθεί στην εμπρόσθια όψη, όπως και τα αρχικά ή ακόμη και ολόκληρο το όνομα του ερωτώντος για να αναγνωρίζεται ο κάτοχος του ελάσματος μετά τη διαδικασία της χρησιμοδοσίας, επειδή τα περισσότερα από αυτά βρέθηκαν διπλωμένα με επιμέλεια.

Ο συνηθέστερος τρόπος υποβολής των ερωτήσεων είναι «*ερωτά*» ή «*επικοινωνήται ο τάδε τον Δία τον Νάιο και την Διώνην Ναΐαν*». Συνήθως οι χρηστηριαζόμενοι θέτουν πριν από την ερώτηση και τις επικλήσεις «*θεός*», «*τύχα αγαθά*» ή «*αγαθά τύχα Δέσποτα άναξ, Ζεύ Νάϊε και Διώνη*». Στις αρχαιότερες επιγραφές του 6ου αι. π.Χ. η ερώτηση υποβάλλεται χωρίς να υπάρχει η επίκληση προς το Δία και τη Διώνη αλλά απευθείας με τις λέξεις «*τίνι θεόν*» ή «*τίνα θεόν*».

Ο κύριος όγκος των ερωτημάτων εκπλήσσει με την αφέλεια του περιεχομένου τους. Ο γάμος, η τεκνοποιία, οικογενειακά προβλήματα, η επανάκτηση απολεσθέντων αντικειμένων, η μετανάστευση, το εμπόριο και ο επαγγελματικός προσανατολισμός τροφοδοτούν με γραφικό τρόπο το κείμενο των μολύβδινων ελασμάτων.

Από το περιεχόμενο των επερωτήσεων διαφαίνεται ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των χρηστηριαζομένων ήταν ιδιώτες. Τα ελάσματα με δημόσιο περιεχόμενο ήταν συγκριτικά ελάχιστα και τα αρχαιότερα χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Τα αρχαιότερα χρηστήρια ελάσματα ιδιωτικού περιεχομένου χρονολογούνται μετά τα μέσα του 6ου π.Χ. και τα νεότερα στα τέλη του 3ου και στον 2ο αι. π.Χ. Είναι γραμμένα σε διάφορα αλφάβητα και συνήθως με ορθογραφικά και λεκτικά λάθη. Γενικά, οι χρηστήριες επιγραφές της Δωδώνης αποτελούν πολύτιμο θησαυρό γλωσσολογικών, ιστορικών και λαογραφικών πληροφοριών.

Το μαντείο συνεχίζει να λειτουργεί και στον 1ο αι. π.Χ., όπως μπορούμε να υποθέσουμε, εκτός των άλλων, και από επιγραφή των χρόνων αυτών γραμμένη σε δακτυλικό εξάμετρο και χαραγμένη σε σιδερένια στλεγγίδα, ανάθημα του Ζηνικήτη στο Ιερό της Δωδώνης.

Γιορτές

Στη Δωδώνη γιορτάζονταν κάθε τέσσερα χρόνια, προς τιμήν του Διός, τα Νάια., τα οποία πιθανότατα καθιερώθηκαν στην περίοδο της βασιλείας του Πύρρου. Τα Νάια περιλάμβαναν γυμνικούς και δραματικούς αγώνες, πιθανότατα όμως και μουσικούς αγώνες και αρματοδρομίες.

Για τους δραματικούς αγώνες υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες που πιστοποιούν τη διδασκαλία της τραγωδίας *Αρχέλαος* του Ευριπίδη, καθώς και της άγνωστης τραγωδίας *Αχιλλεύς* του Χαιρήμονος. Είναι πιθανό να διδάχθηκε επίσης στο θέατρο της Δωδώνης και η τραγωδία *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη, η οποία αναφέρεται σε μύθο μολοσσικό. Από την ύπαρξη του ξύλινου προσκηνίου στο θέατρο, προ του 218 π.Χ., συνάγεται ότι είχαν διδαχθεί και κωμωδίες.

Οι γυμνικοί αγώνες από το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. τελούνταν στο στάδιο. Στους ρωμαϊκούς χρόνους λάμβαναν χώρα και θηριομαχίες, οι οποίες διεξάγονταν στο θέατρο που είχε μεταβληθεί σε αρένα.

Οι γιορτές των Ναίων εξακολούθησαν να τελούνται ως το 240/241 μ.Χ., όπως προκύπτει από ενεπίγραφη μαρτυρία. Πιθανώς συνεχίστηκαν ως το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., όταν, με την επικράτηση του χριστιανισμού, έπαψαν να τελούνται.

Ιστορικό περίγραμμα

Γύρω στα μέσα της 2^{ης} π.Χ. χιλιετίας εμφανίζονται στη Δωδώνη τα αρχαιότερα μυκηναϊκά ευρήματα, προϊόντα βιοτεχνίας, που φθάνουν στο εσωτερικό της Ηπείρου με τις συναλλαγές των αμφίδρομα μετακινούμενων κτηνοτρόφων από την ενδοχώρα της Ηπείρου προς τα παράλια, όπου έχουν εγκατασταθεί Μυκηναίοι άποικοι (Εφύρα, Τορώνη). Στο τέλος του 12^{ου} αι. π.Χ., στα πλαίσια των μεγάλων μετακινήσεων των ελληνικών φύλων, εγκαθίστανται στην κεντρική Ήπειρο οι Μολοσσοί, προερχόμενοι από τη βόρεια Ήπειρο και τη δυτική Μακεδονία. Με κοιτίδα το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, οι Μολοσσοί, εκτοπίζουν το αρχαιότερο ελληνικό φύλλο, τους Θεσπρωτούς, κλάδοι του οποίου μετακινούνται προς τη Θεσσαλία και τη νότια Ελλάδα. Όμως η Δωδώνη εξακολούθησε να ανήκει στους Θεσπρωτούς έως τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και να χαρακτηρίζεται ως «*Θεσπρωτών ούδας*».

Η περίοδος από τα 1200/1100 έως το 800 π.Χ. περίπου παραμένει σκοτεινή για τη Δωδώνη, όπως και για υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Κατά την εποχή αυτή, στη Δωδώνη απουσιάζουν τα αφιερώματα από τη νότια Ελλάδα (οπότε πρέπει να είχε διακοπεί η επικοινωνία) και συναντώνται μόνο εγχώρια αγγεία, όπλα και εργαλεία, κάποια από αυτά με βόρεια προέλευση. Από τον 8^ο αι. π.Χ. αρχίζουν να αποκαθίστανται οι σχέσεις με τη νότια Ελλάδα, όπως μαρτυρούν τα αφιερώματα (χάλκινοι τρίποδες, ειδώλια, κοσμήματα, όπλα) και οι αναφορές στα Ομηρικά έπη και στα «*Αργοναυτικά*». Εξάλλου, στα τέλη του 8^{ου} με αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. ιδρύονται στη νοτιοδυτική, παράκτια Ήπειρο οι αποικίες των Ηλείων Πανδοσία, Βουχέτιο, Ελάτρια και Βατίες. Οι επαφές συνεχίζονται στον 7^ο αι. π.Χ., χάρη και στην ίδρυση σημαντικών αποικιών των Κορινθίων στην Ήπειρο (Αμβρακία) και στην ευρύτερη περιοχή (Ανακτόριον, Λευκάς, Απολλωνία) και πολλαπλασιάζονται στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν τα αφιερώματα στο Ιερό.

Στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές σε ολόκληρη την Ήπειρο. Οι Αθηναίοι εκτοπίζουν την κορινθιακή επιρροή στην Ήπειρο και οι Μολοσσοί συμμετέχουν στην Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία.. Τα Ηπειρωτικά χωριά τειχίστηκαν ή συνοικίστηκαν σε μεγαλύτερους περιτειχισμένους οικισμούς. Από τον 4^ο αι. π.Χ. χτίστηκαν νέες πόλεις με σύγχρονη ρυμοτομία (Κασσώπη, Γιτάνη, Όρραον), άρχισε να εκσυγχρονίζεται η διοίκηση με τη θέσπιση ετήσιων αρχόντων και βουλής, κόπηκαν Ηπειρωτικά νομίσματα, εισήχθη αλφάβητο και γραφή. Στα χρόνια αυτά (4^{ος} αι. π.Χ.) η Δωδώνη περιήλθε στους Μολοσσούς, οι οποίοι συγκρότησαν την πρώτη πολιτική κοινοπραξία, το «*Κοινόν των Μολοσσών*» (αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. - 340 π.Χ. περίπου). Ο αντίκτυπος των μεταβολών αυτών είναι ορατός στην Δωδώνη καθώς τότε κατασκευάστηκαν τα πρώτα οικοδομήματα, όπως ο αρχαιότερος ναός του Δία και κτίριο Μ δυτικά του βουλευτηρίου, ενδεχομένως κατοικία ιερέων ή δημόσιο ενδιαίτημα.

Από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. οι Μακεδόνες αρχίζουν να εμπλέκονται ενεργά στα Ηπειρωτικά πράγματα. Στα 343/342 π.Χ. ο Φίλιππος Β΄ παρέδωσε τις ηλειακές αποικίες στους Μολοσσούς, και ισχυροποιεί τη δυναστεία των Αιακιδών. Μετά το θάνατο του Φιλίππου Β΄ εκδηλώθηκε θερμό ενδιαφέρον για τη Δωδώνη από την Ολυμπιάδα, τη μητέρα του Μ.

Αλεξάνδρου που καταγόταν από το βασιλικό οίκο των Μολοσσών, η οποία διαμαρτυρήθηκε για την ανάμειξη των Αθηναίων στις υποθέσεις του Ιερού (Υπερείδης «Υπέρ Ευξενίππου», 24 κεξ.). Με υπόδειξη της μητέρας του ο Μ. Αλέξανδρος θέλησε να ανοικοδομήσει το Ιερό με 1500 τάλαντα μαζί με πέντε άλλα πανελλήνια Ιερά. Είναι πιθανό η κατασκευή του πρώτου περιβόλου γύρω από την ιερά οικία να συνδέεται με την πρωτοβουλία αυτή.

Στα χρόνια της «Συμμαχίας των Ηπειρωτών» (340 π.Χ. περίπου έως το 234/3 π.Χ.) αναπτύχθηκε μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα στο Ιερό. Οικοδομήθηκαν το βουλευτήριο, το πρυτανείο, το πολυγωνικό τείχος στην κορυφή του λόφου, ο περίβολος του Ιερού και ορισμένοι ναοί, όπως ο ναός της Αφροδίτης, ο αρχαιότερος ναός της Διώνης και ο ναός της Θέμιδας. Ιδιαίτερα σημαντική για το Ιερό και την Ήπειρο ήταν η περίοδος της βασιλείας του Μολοσσού βασιλιά Πύρρου (297-272 π.Χ.). Στα χρόνια του χτίστηκαν πόλεις, μνημειακά οικοδομήματα και θέατρα και οι Ηπειρώτες αρχίζουν να αναμειγνύονται σοβαρά στις ελληνικές υποθέσεις, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Νότια Ιταλία. Στο Ιερό της Δωδώνης ο περίβολος του ναού του Δία απέκτησε μνημειακές διαστάσεις και στωϊκό μέτωπο, κατασκευάστηκαν το θέατρο και ο ναός του Ηρακλή, ενώ παράλληλα εισήχθησαν νέες λατρείες συνδεδεμένες με τις πολιτικές επιδιώξεις του Μολοσσού βασιλιά. Την εποχή αυτή πρέπει να καθιερώθηκαν και τα Νάια που γιορταζόταν κάθε τέσσερα χρόνια προς τιμήν του Ναΐου Δία και περιλάμβαναν γυμνικούς και δραματικούς αγώνες, αρματοδρομίες και πιθανόν και μουσικούς αγώνες.

Με την έξωση των τελευταίων Αιακιδών (234/233 π.Χ.) και την ανακήρυξη της Δημοκρατίας δημιουργήθηκε μία ευρύτερη πολιτική ένωση, το «Κοινόν των Ηπειρωτών» με έδρα τη Δωδώνη, που περιλάμβανε σχεδόν όλα τα Ηπειρωτικά φύλα από τον Αμβρακικό κόλπο έως τον ποταμό Shkumbin (αρχαίο Γενούσο) στη νότια Αλβανία. Όπως αποδεικνύεται από τις ανασκαφές, η περίοδος της Δημοκρατίας και του Ηπειρωτικού Κοινού (234/33-168 π.Χ.) είναι η λαμπρότερη για το Ιερό της Δωδώνης. Στα πρώτα χρόνια του Κοινού των Ηπειρωτών χρονολογείται η επέκταση του πρυτανείου, με την προσθήκη του καταγωγίου και της ανατολικής στοάς, το οποίο στη συνέχεια της περιόδου συνδέθηκε με τη δυτική στοά του Ιερού. Στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. παρατηρείται επίσης αξιοσημείωτη ανοικοδόμηση, η οποία επακολούθησε μετά την καταστροφή του Ιερού από τους Αιτωλούς το 219 π.Χ. Εξαιτίας της συμμαχίας των Ηπειρωτικών φύλων με το Μακεδόνα βασιλιά Φίλιππο Ε', οι Αιτωλοί με το στρατηγό Δωρίμαχο (219 π.Χ.) εισέβαλαν στην Ήπειρο, κατέλαβαν αιφνιδιαστικά τη Δωδώνη και προκάλεσαν πολλές καταστροφές και λεηλασίες. Ο Πολύβιος (4, 67) αναφέρει ότι οι Αιτωλοί έκαψαν τις στοές, κατέστρεψαν και λεηλάτησαν αναθήματα και κατεδάφισαν την ιερά οικία, δηλαδή το ναό του Δία, όπου ήταν φυλαγμένα ψηφίσματα, συνθήκες και πολύτιμα αναθήματα. Το επόμενο έτος οι Μακεδόνες και οι Ηπειρώτες εισέβαλαν στην Αιτωλία, κατέλαβαν το Θέρμο, κατέστρεψαν αναθήματα, πυρπόλησαν ναούς και στοές και πήραν πολλά λάφυρα. Από τα λάφυρα οικοδομήθηκαν τα κατεστραμμένα από τους Αιτωλούς Ιερά της Δωδώνης και του Δίου. Στη Δωδώνη ανοικοδομήθηκαν η ιερά οικία, η οποία τώρα απέκτησε μνημειακή μορφή, οι ναοί της Διώνης, της Θέμιδας, του Ηρακλή, της Αφροδίτης, το βουλευτήριο, το πρυτανείο, επισκευάστηκε το θέατρο (όπου κατασκευάστηκαν λίθινα προσκίηνια και πρότυλα), κατασκευάστηκε το στάδιο για τον εορτασμό των Ναΐων προς τιμήν του Δία. Ξένοι καλλιτέχνες προσκλήθηκαν επίσης για να φιλοτεχνήσουν ανδριάντες.

Κατά την τελευταία φάση του τρίτου Μακεδονικού πολέμου (170 π.Χ.) τα Ηπειρωτικά φύλα διχάστηκαν: ένα μέρος μεταξύ του Shkumbin (αρχαίος Γενούσος) και του Καλαμά (αρχαίος Θύαμης) με έδρα τη Φοινίκη τάχθηκε στο πλευρό των Ρωμαίων, ενώ τα νότια Ηπειρωτικά φύλα στο πλευρό των Μακεδόνων. Μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα (168 π.Χ.) οι Ρωμαίοι στράφηκαν εναντίον των Ηπειρωτών. Οι Μολοσσοί αντιστάθηκαν, αλλά τελικά συνθηκολόγησαν. Μετά από απόφαση της Ρωμαϊκής Συγκλήτου ο Αιμίλιος Παύλος κατέστρεψε 70 Ηπειρωτικές πόλεις και πολίσματα, κυρίως μολοσσικά, και αιχμαλώτισε 150.000 Ηπειρώτες σύμφωνα με τον Λίβιο. Το Ιερό της Δωδώνης, καταστράφηκε από τους Ρωμαίους και ανοικοδομήθηκε, όπως τεκμηριώνουν τα ανασκαφικά δεδομένα από το θέατρο, το βουλευτήριο και το πρυτανείο. Εξάλλου, μετά το 148 π.Χ. και έως τον 1^ο αι. π.Χ. ανασυστήνεται το Κοινό των Ηπειρωτών υπό τον έλεγχο των Ρωμαίων, με την έγκριση των οποίων λειτουργεί στη Δωδώνη και νομισματοκοπείο.

Το Ιερό υπέστη πιθανόν λεηλασία από τους Θράκες του Μιθριδάτη κατά την εισβολή τους στην Ήπειρο το 86 π.Χ. Ο Στράβων (7.7.9), στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ., συσχετίζει την κακή κατάσταση του Ιερού της Δωδώνης με την καταστροφή της Ηπείρου από τους Ρωμαίους.

Την εποχή του Αυγούστου το θέατρο μετατράπηκε σε αρένα. Παράλληλα υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Αύγουστος ενδιαφέρθηκε και για την γενικότερη αποκατάσταση του Ιερού,

όπως πιθανόν και ο Αδριανός, ο οποίος επισκέφτηκε τη Δωδώνη το 132 μ.Χ. Άλλωστε ο Πausανίας (1.17.5.), στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., χαρακτήρισε την ιερά οικία και τη βαλανιδιά «θέας άξια». Όπως μαρτυρείται επιγραφικά, τα Νάια εορτάζονταν έως τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. Το Ιερό λειτουργούσε τουλάχιστον έως το 362 μ.Χ., όταν ο Ιουλιανός ο Παραβάτης ζήτησε χρησμό για να εκστρατεύσει εναντίον των Περσών.

Επί Θεοδόσιου του Μεγάλου, πιθανόν με διάταγμα του 393 μ.Χ., το Ιερό έπαψε να λειτουργεί. Παραδίδεται ότι η ιερή βαλανιδιά κόπηκε από κάποιον Ιλλυριό το 391 μ.Χ. Ο χώρος γύρω από τη βαλανιδιά κατασκάφηκε ως το βράχο για να ξεριζωθεί το δέντρο ή για αναζήτηση κάποιου θησαυρού. Μετά την εγκατάλειψη του Ιερού συνεχίστηκε η χρήση του χώρου, όπως πιστοποιούν τα ερείπια ιδιωτικών σπιτιών του 4^{ου} αι. μ. Χ, που ήρθαν στο φως με τις νεότερες ανασκαφές στο πρυτανείο.

Με τη επικράτηση του Χριστιανισμού, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., η Δωδώνη έγινε έδρα επισκόπου. Από το υλικό των ερειπωμένων, αρχαίων οικοδομημάτων κατασκευάστηκε τον 5^ο ή 6^ο αι. μ.Χ. τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, η οποία αργότερα διαμορφώθηκε σε τρίκογχη. Η οριστική εγκατάλειψη της Δωδώνης πιθανότατα συνδέεται με επιδρομές, σεισμούς και βαρβαρικές εισβολές που επακολούθησαν κατά τον 6^ο αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία

Ανασκαφική έρευνα

- C. Carapanos, *Dodone et ses ruines* (1878).
- Γ. Σωτηριάδης, Έκθεση πεπραγμένων της Εταιρείας, ΠΑΕ (1920) 11-12.
- G. Sotiriadis, Fouilles de Dodone, REG 34 (1921) 383-387.
- Δ. Ευαγγελίδης, Ανασκαφή Δωδώνης, ΠΑΕ (1929) 104-129, ΠΑΕ (1930) 52-62, ΠΑΕ (1931) 83-91, ΠΑΕ (1932) 47-52.
- Δ. Ευαγγελίδης, Ηπειρωτικά Έρευνα Ι. Η ανασκαφή της Δωδώνης 1935, ΗπΧρον 10 (1935) 192-260.
- Δ. Ευαγγελίδης, Ανασκαφή Δωδώνης, ΠΑΕ (1952) 279-306, ΠΑΕ (1953) 159-163, ΠΑΕ (1954) 188-193, ΠΑΕ (1955) 169-173, ΠΑΕ (1956) 154-157, ΠΑΕ (1957) 76-78, ΠΑΕ (1958) 103-106, ΠΑΕ (1959) 114.
- Δ. Ευαγγελίδης - Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης Α. Ιερά Οικία, ΑΕ (1959) 1-176.
- Σ. Δάκαρης, Το Ιερόν της Δωδώνης, ΑΔ 16 (1960) Α, Μελέτες, 4-40.
- Σ. Δάκαρης, Δωδώνη, ΑΔ 18 (1963) Β, Χρονικά, 149-153.
- Σ. Δάκαρης, Ανασκαφή του Ιερού της Δωδώνης, ΠΑΕ (1965) 53-65, ΠΑΕ (1966) 71-84, ΠΑΕ (1967) 33-54, ΠΑΕ (1968) 42-59, ΠΑΕ (1969) 28-35, ΠΑΕ (1970) 76-81, ΠΑΕ (1971) 124-129, ΠΑΕ (1972) 94-98, ΠΑΕ (1973) 87-98, ΠΑΕ (1974) 73-78.
- Ι. Βοκοτοπούλου, Δωδώνη, ΑΔ 30 (1975) Β₂, Χρονικά, 216-217.
- Σ. Δάκαρης, Ανασκαφή του Ιερού της Δωδώνης, ΠΑΕ (1981) 67-71, ΠΑΕ (1982) 85-88, ΠΑΕ (1983) 78-80, ΠΑΕ (1985) 39-44, ΠΑΕ (1986) 100, ΠΑΕ (1987) 118-122, ΠΑΕ (1989) 176-184, ΠΑΕ (1990) 168-169, ΠΑΕ (1992) 155-159.
- Σ. Δάκαρης - Χρ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη, Ανασκαφή του Πρυτανείου της Δωδώνης, ΠΑΕ (1996) 215-228.
- S. Dakaris - Chr. Souli - A. Vlachopoulou - K. Gravani, The Prytaneion of Dodona, σε: P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité, Actes du III Colloque International de Chantilly 16-19 octobre 1996* (1999) 149-159.
- Χ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη, Ανασκαφή του Πρυτανείου της Δωδώνης, ΠΑΕ (1997) 155-163.
- Χ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη, Ανασκαφή Δωδώνης, ΠΑΕ (1998) 143-151, ΠΑΕ (1999) 147-154, ΠΑΕ (2000) 145-150, ΠΑΕ (2001) 113-117, ΠΑΕ (2002)-(2003) (υπό δημοσίευση).
- Έργον (2001) Δωδώνη, 62-63, Έργον (2002) 43-45, Έργον (2003) 52-56, Έργον (2004 υπό δημοσίευση).

Γενική βιβλιογραφία

- N. M. Leake, *Travels in Northern Greece I, IV* (1835).
- P. Franke, Das Taubenorakel zu Dodona und die Eiche als der heilige Baum des Zeus Naios, AM 71 (1956) 60-65.

- P. Lénéque, *Pyrrhos* (1957).
- P. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus* (1961).
- Δ. Ευαγγελίδης, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου* (1962).
- S. Dakaris, Das Taubenorakel von Dodona und das Totenorakel bei Ephyra, *AntK Beiheft 1* (1963) 35-55.
- Σ. Δάκαρης, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών* (1964).
- N. G. L. Hammond, *Epirus, The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas* (1967).
- H. W. Parke, *Greek Oracles* (1967).
- H. Parke, *The Oracles of Zeus. Dodona - Olympia - Ammon* (1967).
- S. Dakaris, Das Heiligtum von Dodona, σε: E. Melas (επιμ.), *Tempel und Stätten der Götter Griechenlands*³ (1988) 165-176.
- Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Μουσείου Ιωαννίνων* (1973).
- Θ. Παπαδόπουλος, Η εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο, *Δωδώνη* 5 (1976) 271-338.
- P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine, (272-167 av. J.C.)* (1976).
- Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον* (1979).
- Σ. Δάκαρης, *Δωδώνη, Αρχαιολογικός Οδηγός*, 5η έκδ. (1998).
- Chr. Tzouvara-Souli, Cults and Temples in Epirus, Magna Grecia and Sicily, σε: *La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria, Atti del trentunesimo Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1991* (1992) 91-122.
- Ι. Vokotopoulou, L' oracolo di Zeus a Dodona, *Magna Graecia* A. XXVII N. 1/2 – 3/4 (Gennaio –Aprile 1992) 22-24.

Ειδική βιβλιογραφία

- A. B. Cook, The Gong at Dodona, *JHS* 22 (1902) 5-28.
- U. Kekule v. Stradonitz - H. Winnenfeld, *Bronzen aus Dodona* (1909).
- K. A. Neugebauer, Zeus von Dodona, *Jdl* 49 (1934) 162-179.
- Δ. Ευαγγελίδης, Επιγραφή εκ Δωδώνης, *AE* (1953-54) 99-103.
- D. M. Nicol, The Oracle of Dodona, *GaR* 5 (1958) 127-143.
- Σ. Καρούζου, Οι ιππείς της Δωδώνης, σε: *Festschrift für W.H. Schuchardt* (1960) 231-250.
- W. Poetscher, Zeus Naios und Dione in Dodona, *Mnemosyne*, Ser. IV, τ. XIX 2 (1966) 113-147.
- Σ. Δάκαρης, Επιτύμβιος στήλη (ή περί δρυολατρίας), σε: *Χαριστήριο εις Αν. Ορλάνδον Δ'* (1967-68) 386-405.
- Chr. Karouzos, Statuette d'un stratège en bronze, *RA* (1968) 185-192.
- Π. Καλλιγιάς, Κερκυραία μαστιξ, *AAA* 9 (1976)1, 61-67.
- Π. Θέμελης, Σκύλλα Ερετρική, *AE* (1979) 118-153.
- Σ. Δάκαρης, Οι αρχές της νομισματοκοπίας στην αρχαία Ήπειρο, *ΗπΧρον* 22 (1980) 21-26.
- Σ. Δάκαρης, Ωκύπτερα, *ΗπΧρον* 22 (1980) 27-34.
- A. Greifenhagen, Zu den Funden von Dodona, *JbBerlMus* 23 (1981) 5-10.
- E. Walter-Karydi, Bronzen aus Dodona. Eine epirotische Erzbildnerschule, *JbBerlMus* 23 (1981) 11-48.
- D. B. Thompson, A Dove for Dione, σε: *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography Presented to Homer A. Thompson, Hesperia* Suppl. 20 (1982) 155-162.
- Σ. Δάκαρης, Οδύσσεια και Ήπειρος, σε: *Ιλιάδα και Οδύσσεια, Μύθος και Ιστορία, Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια, Ιθάκη 1984* (1986) 141-151.
- Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Ηγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο. Τύπος «άνθους λωτού-ελίκων»* (1986).
- S. I. Dakaris, Organisation politique et urbanistique de la ville dans l' Épire antique, σε: P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité, Actes du Colloque International de Clermont-Ferrand 1984* (1987) 73-75.
- Β. Κοντορίνη, Δημοσιευμένες ελληνικές επιγραφές του Μουσείου Ιωαννίνων, *Δωδώνη*

- 16 (1987) 611-643.
- A. Αντωνίου, Δωδώνη, Συμβολή Ηπειρωτών στην ανοικοδόμηση κτισμάτων του Ιερού της Δωδώνης (μετά το 219 π.Χ.) (Ανέκδοτη επιγραφή από τη Δωδώνη) (1988).
  - A. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Διακοσμημένα μέτωπα ηγεμόνων κεράμων από τη Δωδώνη, Τύπος ελίκων, *ΗπΧρον* 29 (1988) 1-21.
  - P. Cabanes, Les Concours des Naia de Dodone, *Nikephoros* 1 (1988) 49-84.
  - K. Γραβάνη, Κεραμεική των ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο, *ΗπΧρον* 29 (1988/89) 94-97.
  - S. Gogos, Zur Typologie vorhellenistischer Theaterarchitektur, *ÖJh* 59 (1989) Beiblatt, 113-158.
  - A. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Η παράσταση του αετού στο Ιερό της Δωδώνης, *Δωδώνη* 19 (1990) 305-329.
  - A. Gartzou-Tatti, L' Oracle de Dodone, Mythe et Rituel, *Kernos* 3 (1990) 175-184.
  - I. Vokotopoulou, Dodone et les villes de la Grande Grèce et de la Sicile, σε: *La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria. Atti del trentunesimo Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1991* (1992) 63-90.
  - C. de Simone, Le santuario di Dodona e la mantica greca più antica: considerazioni linguistico-culturali, σε: *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité, Actes du II Colloque International de Clermont-Ferrand 1990* (1993) 51-54.
  - S. Dakaris - A. Christidis - I. Vokotopoulou, Les lamelles oraculaires de Dodone et les villes de l' Épire du Nord, σε: *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité, Actes du II Colloque International de Clermont-Ferrand 1990* (1993) 55-60.
  - A. Vlachopoulou-Οικονόμου, Τα Σφραγίσματα κεραμίδων από το Ιερό της Δωδώνης, σε: N. Winter (επιμ.), *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, Athens 1991, Hesperia Suppl.* 27 (1994) 182-216.
  - A. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Το Ιερό της Δωδώνης, *Πρακτικά Επιμορφωτικών Σεμιναρίων Ξεναγών* (1994) 171-181.
  - A. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Χάλκινη προτομή γρύπα από το Ιερό της Δωδώνης, σε: *Φηγός, Αφιέρωμα στον καθηγητή Σ. Δάκαρη* (1994) 47-58.
  - P. Cabanes, Charops l' Ancien, princeps Epirotarum, σε: *Φηγός, Αφιέρωμα στον καθηγητή Σ. Δάκαρη* (1994) 175-187.
  - N. Κατσικούδης, Ενεπίγραφο επιτύμβια στήλη από το Ιερό της Δωδώνης, σε: *Φηγός, Αφιέρωμα στον καθηγητή Σ. Δάκαρη* (1994) 411-422.
  - N. Κατσικούδης, Μαρτυρίες για την ηγεμονική προβολή του Πύρρου στο Ιερό της Δωδώνης, *Δωδώνη* 26 (1997) 255-277.
  - K. Γραβάνη, Ανάγλυφοι σκύφοι από το Ιερό της Δωδώνης, σε: *Δ' Επισημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά Προβλήματα. Κλειστά Σύνολα-Εργαστήρια, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994* (1997) 329-344.
  - Χρ. Τζουβάρρα-Σούλη, Τρόποι μαντείας στο Ιερό της Δωδώνης, *Δωδώνη* 26 (1997) 29-70.
  - Χρ. Τζουβάρρα-Σούλη, Τοπογραφικές παρατηρήσεις ως προς τα Ιερά της αρχαίας Ηπείρου, σε: *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond* (1997) 429-447.
  - K. Soueref, Strumenti ed armi in bronzo in Epiro durante il tardo elladico, σε: P. Cabanes (επιμ.), *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' antiquité, Actes du III Colloque International de Chantilly 1996* (1999) 29-33.
  - N. Κατσικούδης, Το θέατρον στην αρχαία Ήπειρο, *Δωδώνη* 29 (2000) 174-181.
  - Χρ. Τζουβάρρα-Σούλη, Η Λατρεία του Ηρακλή στην Ήπειρο, σε: *Μύρτος, Αφιέρωμα στη μνήμη της I. Βοκοτοπούλου* (2000) 130-133.
  - A. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της αρχαίας Ηπείρου. Νομοί Ιωαννίνων-Θεσπρωτίας και Νότια Αλβανία* (2003) 38-64.
  - K. Γραβάνη, Ανασκαφικές μαρτυρίες για το συνοικισμό στη Νικόπολη, σε: *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου για τη Νικόπολη, Πρέβεζα 2002* (υπό εκτύπωση).

Χρ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη